

УДК 304.2 (477)

ББК 71.0

КУЛЬТУРОТВОРЧА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ**І. П. Макаровський**

*Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу,
76019, Україна, м. Івано-Франківськ, вул. Карпатська 15;
тел. +380 (342) 24-21-78; E-mail igp@nung.edu.ua*

У статті з'ясовується роль гетьмана Івана Мазепи в розвитку української культури кінця XVII-початку XVIII століття, висвітлюється національно-політичний аспект і державотворче спрямування його культурної політики, матеріальної підтримки національного самобутнього церковного будівництва, освіти, науки, мистецтва, літератури, архітектури, музики (синтез західноєвропейських барокових форм і місцевих, українських мистецьких традицій).

Ключові слова: *культура, політика, національна самобутність, політична єдність, козацька старшина, авторитет гетьмана, національно-політична свідомість, державницька нація, Іван Мазепа – державець.*

Культурна політика Івана Мазепи залишається, поки що, темою не вичерпаною. Дані аналізу діяльності гетьмана в сфері культури показують, що він відводив їй роль духовного фундаменту майбутньої самостійної української держави. А тому культурному факторові приділяв велику увагу. Проте Мазепі не завжди вдавалось забезпечити сприятливі соціально-економічні та політичні умови для життя народу – основного творця національної культури. А тому для осмислення культуротворчої діяльності гетьмана доцільно поглянути на деякі грані його взаємин з народом.

Політична діяльність гетьмана Івана Мазепи була складною і не застрахованою об'єктивно від обумовлених помилок, що значно спричинилось до розбіжностей в оцінках його державотворчих планів та ролі в них народу. Проте майже всі дослідники життя і діяльності Мазепи прийшли до висновку: головною метою гетьмана стало звільнення України від російського ярма. Український народ, що вже пів століття знемагав від царського деспотизму, також думав про визволення і не раз повставав проти своїх гнобителів, спочатку польських, потім російських феодалів. Однак його політична та національна свідомість залишалися притлумленими польськими та російськими гнобителями. Розвивати українську національно-політичну свідомість як передумову національного визволення було одним з основних завдань гетьмана. Успішному розв'язанню цього завдання перешкоджало те, що Мазепа десятиліттями все таки вірно служив російському цареві та придушував не лише

антикріпосницькі повстання, спрямовані проти соціальної політики Петра I (повстання Донського Козацтва під проводом Кіндрата Булавина у 1707–1708 роках), але й національно-визвольні повстання українців, зокрема під керівництвом Петрика Іваненка, що хотів визволити народ «від нової неволі – від москалів і своїх панів» [1, с. 41]. Гетьман постійно закликав народ до покори і спокою, що виснажувало волелюбний дух народу. Разом з тим він мало дбав про народну прихильність до себе. Це вразливе місце діяльності Мазепи відмічали М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Яворницький та інші класики української історичної думки. Належну увагу цій слабкій ланці в поривах великого гетьмана приділяють також сучасні дослідники козацької доби історії України. Так, Валерій Шевчук, даючи цілком обґрунтовану характеристику деяких граней взаємин Мазепи і народу, пише «... Він (Мазепа – І. М.) перехитрював сам себе, відтак спричинявся до національних драм, як то було із правобережним повстанням. Окрім того, він десятиліттями впроваджував у свій народ рабський дух відносно найголовнішого свого поневолювача, відтак ідеологічно народ обеззброював, замість того, щоб його просвічувати і надихати до фактів свободи, а ті акти, що виникали стихійно, незалежно від нього (як повстання Петрика), сам таки нещадно чавив. Отож, чому дивуватися, що у вирішальну хвилину народ його не зрозумів і не підтримав: таємниця й справді може бути душею справи, але локальної, а не такої, як національне самовизволення, котре конечно потребує участі народу» [1, с. 41–42]. Дійсно, по іронії долі, Мазепа через свою обережність власними руками нищив те, що могло б потім йому дуже стати в пригоді. Хоча, зрештою, народ не мав волі вибирати між Мазепою і Петром I, адже московське військо отаборилось в центрі України, в якій, по суті, оголошено воєнний стан, а прихильників гетьмана страчували. Він не вірив ні цареві, ні Мазепі. В ситуації цього «вибору» вирішальну роль, на нашу думку, відігравав релігійний фактор – боротьба проти іновірців – шведів. Придушення гетьманом спалахів народного гніву стане зрозумілим коли візьмемо до уваги те, що воно здійснювалось заради збереження гетьманщини – форми української державності.

В цьому зв'язку не можемо сприйняти думку тих дослідників, котрі характеризують І. Мазепу як егоїста та честолюбця, якого цікавила не доля України, а насамперед власна вигода. Адже І. Мазепа при його відносно високому політичному становищі гетьмана і кавалера ордена Андрія Первозванного – найвищого і єдиного на той час в Росії, а також матеріальному добробуті великого землевласника-феодала міг і не вдаватися до цієї ризикованої небезпечної акції. «Але якісь вищі, не підвладні нашому розумінню патріотичні мотиви, – доречно розмірковує В. Марочкін, – спонукали його ступити на шлях визвольної боротьби за незалежність рідного краю, про державність якого мріяв і Б. Хмельни-

цький, з'єднуючи Україну з Росією на Переяславській раді 1654 року» [2, с. 86].

Проте, крім цих «не підвладних нашому розумінню», є цілком зрозумілі мотиви відходу гетьмана від Петра І. Про них сказав Мазепа у своїй присязі перед козацькою старшиною. З огляду на значимість цього документу вважаю за доцільне навести тут його текст: «Перед всемогутнім Богом постаю і на тому присягаю, що я не для приватної моєї користі, не для вищих гонорів, не для більшого збагачення, ані задля інших будь-яких прихотей, але для вас усіх, що під владою та рейментарством моїм лишається, для жінок і дітей ваших, для загального добра матері моєї Вітчизни, бідної України, всього війська Запорозького й народу малоросійського, і для підвищення і розширення прав і вольностей військових, хочу те при Божій помочі чинити, щоб ви з жонами та дітьми і Вітчизна з військом Запорозьким як від московської, так і шведської сторони не загинули. А коли б для будь-яких приватних моїх прихотей те осмілювався б чинити, побий мене, Боже, у Тройці святі єдиний і невинна страсть Христова на душі і на тілі» [3, с. 21]. Все це свідчить про те, що найбільшою політичною цінністю, найголовнішим духовним ідеалом гетьмана, ядром його політичного світогляду і діяльності було – «відродити на теренах України державу, яка б продовжила минулу славу Київської Русі. І. Мазепа бачив її оплотом православ'я, науки, освіти, культури» [4, с. 33].

Державотворчій програмі Мазепа була підпорядкована його політика культурного будівництва. Майже всі дослідники українського історичного процесу XVII-XVIII століть підкреслюють, що саме за гетьманування Мазепа Лівобережна Україна досягла особливого піднесення та розвитку усіх галузей культури, освіти, науки, літератури, мистецтва, архітектури. Проте не можна однозначно стверджувати, що українська культура в часи Мазепа здобула найсприятливіші умови для свого розвитку. Давалися в знаки наслідки руйни, насамперед руйнації Української козацької держави Б. Хмельницького – злидні, бунти, інтриги, чвари, війни і катастрофи. Як ніхто інший гетьман намагався подолати ці наслідки і забезпечити українському суспільству мир, спокій і стабільність. Звичайно, не за рахунок відречення від ідеї самостійної української державності. Він розумів особливу роль культури і мистецтва в житті народу, піднятті престижу держави та авторитету володаря. Разом з тим, будучи натурою поетичною, Мазепа виявляв справжню зацікавленість мистецтвом, зокрема поезією, архітектурою та музикою. Тож стає зрозумілою його постійна і вагома меценатська діяльність [5, с. 53–54].

Разом з тим гетьман був непересічним тогочасним поетом, про що свідчать його «Дума», «Пісня про чайку-небогу», «Ей, Іване, поповичу-гетьмане», «Псалма» та інші високо поетичні твори пронизані ідеями патріотизму, роздумами про долю людини і України про правду і кривду, зажерливість і благочестивість. І по нині не втрачає своєї актуально-

сті гетьманова ідея політичної єдності козацької старшини (еліти, вживаючи сучасний термін). Саме за нехтування такої єдності і намагання узурпувати владу він картає у своєму вірші «Ей, Іване, поповичу-гетьмане» свого попередника гетьмана Івана Самойловича, котрий:

«Поміж людей не визнавав любові,
Всі бесіди прирівнював ко змові,
Щоб поміж себе хліба не спожити –
Хотів усіх у нас пересварити.
Чому ж не йняв ти нашим речам віри?
Від того і з'явилися невіри.
У людях Бог любов плекає, згоду –
Постійно на уряд ти шукав нагоду,
І не хотів такого догледіти,
Щоби у світі дружно з кимось жити.
А в війську Запорозькому издавна
Є рада сильна, котра ділом славна.
Всі люди в тебе за ніщо приймались,
В підніжки низились і попірались»[6, с. 107].

Пафосом національної єдності, сильної гетьманської влади та стабільності в суспільстві пройнята «Дума пана гетьмана Мазепи» (за списком В. Кочубея). Зміцнюють політичну свідомість сучасного українського покоління наступні рядки з цього твору:

«Всі покою щиро прагнуть,
А не в один гуж тягнуть,
Той направо, той наліво,
А всі браття, тото диво!
Нема ж любови, нема ж згоди
От Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали.
Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І річами керувати!
На корабль поглядімо,
Много людей полічімо,
Однак стирнюк сам керує,
Весь корабль управує» [7, с. 108–109].

За свідченнями іноземних дипломатів, а також генерального писаря Пилипа Орлика, Мазепа був чудовим промовцем, стилістом та бібліофілом. Він добре знався на дорогоцінному камінні – мав повну скриньку з діамантами та іншими чудовими самоцвітами, не кажучи про колекцію зброї.

Особливий інтерес проявляв Іван Степанович до архітектури. На його кошти було побудовано двадцять шість церков та соборів у сімнадцяти містах України, десятки відремонтованих церков. Він першим серед українських гетьманів побудував для себе в передмісті Батурина триповерховий палац в стилі бароко, прикрашений кахлями голландського типу. При палаці існував хор та ансамбль музикантів. За сприяння Мазепи при церквах створювалися і функціонували ансамблі народного типу зі скрипками, сопілками, флюями, басолями, бубнами.

Мистецтво гетьмана в сфері церковного будівництва було продиктовано не лише його релігійними уподобаннями, але й важливими державними та громадськими інтересами – зміцнення авторитету гетьманської влади, розвиток системи освіти та тогочасної «соціальної сфери», адже при церквах та монастирях існували школи, притулки, шпитали тощо. Десятки мільйонів злотих гетьман витрачав на церкви. Адже лише на побудову та оздоблення Києво-Печерської лаври він, за його власними ж словами, подарував більше ніж мільйон.

І по нині вражають нас своєю величністю і красою старовинні київські собори – Св. Софії, Успіння Пресвятої Богородиці та Троїцької надвратної церкви (останні два храми на території Києво-Печерської лаври) та багато інших храмів.

Гармонійна співпраця української православної церкви та уряду гетьмана забезпечувала належні умови для значного культурного піднесення козацької України наприкінці XVII – на початку XVIII століття.

Значну увагу гетьман приділяв світському будівництву. Милують око глядача такі монументальні будови, як будинок Київської академії (1703-1704рр.), будинок Київської ратуші (1697 р.), славнозвісний мур Києво-Печерської лаври тощо.

В мазепинську добу розвивається також живопис – церковний (іконопис) і світський (зокрема жанр портрета-парсуни). Зразком ікони цієї доби є ікона Покрови Пресвятої Богородиці з Переяслава, на якій зображений переяславський полковник Федор Мирович, гетьман Мазепа, Петро I, його дружина Катерина та придворні, а також представники українського православного духовенства (зокрема, Феофан Прокопович).

Збереглися деякі бездоганні за технікою виконання гравюри на дереві та на металі українських барокових майстрів цієї доби. Центрами граверства були Київ, Чернігів та Новгород-Сіверський.

Залишається малодослідженим розвиток прикладного мистецтва цього часу. Нам у спадок залишилася велика кількість церковних та світських предметів, прикрашених різьбленням, ювелірних виробів з благородних металів, тканин та вишивок, скляних виробів тощо. Славилося своїми вишивками срібною ниткою Київський Лаврський дівочий монастир, ігуменею котрого була мати гетьмана Марія-Магдалина, а черницею – сестра. В українських музеях зберігаються кілька вишитих

за ігуменства Марії-Магдалини Мазепини плащаниць, церковних риз, «воздухів» тощо.

За сприяння Мазепи Київ відродився в ролі духовного центру України. Гетьман постійно опікувався навчальними закладами. Завдяки його старанням Києво-Могилянський колегіум, що мав фактичні права академії і внутрішню автономію, лише 7 жовтня 1701 року царською грамотою офіційно визнаний академією [8, с. 161].

Коштами Мазепи для неї був побудований новий корпус. Гетьман дбав також і про інші навчальні заклади – Чернігівський колегіум (розбудований коштами Мазепи, згодом неофіційно назвали «Чернігівською академією»), «Латинську школу» в Харкові та її філію в Новгород-Сіверському, що згодом перетворилася на самостійний колегіум.

Навчання в Києво-Могилянській академії було доступним для дітей усіх станів українського населення. Тут формувалися кадри української керівної еліти, навчалися діти генеральної старшини та полковників – Орлики, Ханенки, Полуботки, Лизогуби, Горленки, небожі і потенційні спадкоємці гетьмана – Іван Обидовський та Андрій Войнаровський, а також інші державні, культурні, церковні діячі козацької України. За часів Мазепи Київська академія мала найбільшу за увесь період свого існування кількість студентів – понад 2 тисячі, а рівень освіти в ній не поступався європейському. Вона за виразом Є. Маланюка мала бути «лабораторією державної ідеї». І «гетьманування Мазепи направлено було, – підкреслював Є. Маланюк, – на створення в країні своєрідного державного «клімату», свого роду державницької «передишки» – в Академії й навколо неї – для покоління, що мало розпочати Нову Добу. Академія й мала бути верстатом державної доктрини...» [9, с. 18].

Разом з тим в останні роки свого гетьманування Мазепа посилав українську старшинську молодь, яка пройшла світський курс (до курсу теології) в Києві, продовжувати навчання у Львові, в єзуїтському колегіумі. В цьому колегіумі навчалися сини генерального обозного Іллі Ломиковського, його онук Микола Ханенко, свояк гетьмана Мазепи – Іван Топольницький та інші мазепинці.

Характерним для мазепинської доби був інтерес до історичних досліджень. Центральною була тема Визвольної війни українського народу, хмельниччини. Створювалися так звані «козацькі літописи» (Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка, Лизогубівський літопис тощо), котрі по суті були справжніми історіями з помітним нахилом до історичного і навіть філософського синтезу.

В епоху гетьманування Мазепи в усіх складових духовної культури України виник свій власний стиль, що блискуче синтезував західноєвропейські барокові форми і місцеві, українські мистецькі традиції.

Вплив бароко на тогочасну українську культуру виявився також в ідеології та політиці. Зрештою політика самого Мазепи була одним із потужних виявів того барокового духу, притаманного йому прагнення

людини, громади, нації до своєї духовної, політичної, матеріальної свободи, сили та незалежності. «Та коли зважити, – писав Ілько Борщак, – що Мазепа влив у душу народу національні змагання, тоді ще не ясні, розпорошені, нез'ясовані, що зібрав їх в одну цілість і надав їм реальної форми, що сам став символом української незалежності, до якої простягла свої хижацькі кігті Москва, тоді зусилля його не було зайвим» [10, с. 107].

В творах Ф. Прокоповича формується і наповнюється певним змістом ідея Києва як другого Єрусалима, котра стає настільки ж важливою для української національно-політичної свідомості, як ідея Москви – Третього Рима для свідомості російської.

Таким чином, політичний сенс культурного будівництва Мазепи полягав у тому, щоб підвищити якість людського «матеріалу» з якого мала б бути збудована незалежна Українська держава, насамперед відтворити притлумлену епохою Руїни історичну пам'ять народу і на цій основі розвинути національну самосвідомість людей, виплекати молоде покоління патріотів, котре було б здатне передавати естафету історичної пам'яті Державної Нації майбутнім поколінням.

Література

1. Шевчук В. Визвольна акція Івана Мазепи та його система державотворення // Розбудова держави. – 1993. – №2. – С. 41–47.
2. Марочкін В. Бунтівний гетьман // Іван Мазепа. – К.: Веселка, 1992. – С. 86–91.
3. «Основа». – 1862. – №10.
4. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 304 с.
5. Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях та відповідях. – Вид. 2-ге, доп. і випр. – К.: Темпора, 2008. – 200 с.
6. Мазепа І. Ей, Іване, поповичу-гетьмане! // Іван Мазепа. – К.: Веселка, 1992. – С. 107–108.
7. Мазепа І. Дума пана гетьмана Мазепи (за списком В. Кочубея) // Іван Мазепа. – К.: Веселка, 1992. – С. 108–109.
8. Журавльов Д. Мазепа: людина, політик, легенда. – Харків: Фоліо, 2007. – 382 с.
9. Маланюк Є. Illustrissimus Dominus Mazepa – тло і постать. – К.: АТ «Обереги», 1991. – 48 с.
10. Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. – Історичне ессе. – Львів: Червона калина, 1991. – С. 15–108.
11. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. 2-ге вид., доп. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.
12. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – Москва: Молодая гвардия, 2007. – 271 с.

*Стаття поступила в редакційну колегію 30.12.2009 р.
Рекомендовано до друку докт. іст. наук, професором Свораком С.Д.*

CULTURAL WORKS POLITICS OF IVAN MAZEPA

I. Makarovskyy

*Ivano-Frankovsk National Technical University Oil and Gas,
76019, Ukraine, Ivano-Frankovsk, st. Karpatska 15;
tel. +380 (342) 24-21-78; e-mail: igp@nung.edu.ua*

The article revealed the role of Hetman Ivan Mazepa in the development of Ukrainian culture and of the beginning of the XVII-XVIII century covered national political aspect of the state and direction of its cultural politics, financial support national original church building, education, science, art, literature, architecture, music (a synthesis of Western Europe Baroque forms and local Ukrainian artistic tradition)

Keywords: *culture, politics, national identity, political unity, the Cossack officers, authority of the hetman, the national political consciousness, a state nation, Ivan Mazepa state men.*